

ФОРМУВАННЯ РЕГІОНАЛЬНИХ ГРУП УКРАЇНЦІВ У БУДЖАКУ, НИЖНЬОМУ ПОДУНАВ'І ТА ДЕЛЬТІ ДУНАЮ

В статті розглядається питання про формування регіональних груп українців. У дельті Дунаю процес утворення мережі українських поселень розпочався з останньої третини XVIII ст. В українській частині Нижнього Подунав'я мережа поселень формується з кінця XVIII – початку XIX ст. Фаза більш активного заселення Буджака розпочинається після 1812 року.

Ключові слова: українці, поселення, дельта, Дунай, Нижнє Подунав'я, Буджак.

Українців у Буджаку і Нижньому Подунав'ї та дельті Дунаю зокрема, вивчають у двох площинах – історичній і етнографічній. В історичній однім з пріоритетів є з'ясування механізмів заселення земель, особливо на початковому етапі. Вивчення питання в етнографічній площині має інші завдання, які не обмежуються лише фіксацією присутності українців, визначенням їхньої чисельності. Предметом етнографії є традиційна культура переселенців у повному обсязі, її специфічні особливості і розвиток у полікультурному середовищі. Однак такі дослідження можливі лише за умов наявності об'єкту – мережі поселень українців, адже традиційну культуру репрезентують поселення і тільки населення групи, у складі кількох моноетнічних поселень чи хоча б одного, може бути активним носієм етнічної культури, суб'єктом міжкультурних і міжетнічних взаємин. Поодинокі, розсіяні між іншими етносами переселенці, є пасивними носіями традиційних знань, а, перебуваючи в якості полонених, наймитів у чужому культурно-побутовому середовищі, вони не мали можливості реалізації власних традицій життєдіяльності. Тому питання визначення часу формування українських поселень набуває особливого значення.

Процес заселення українцями Буджака, як і Буго-Дністровського межиріччя і Нижнього Подунав'я, можна розділити на два періоди. Вони властиві трьом зазначеним регіонам. Під час першого відбувається спорадичне проникнення, поступова інфільтрація українців. На другому етапі формується мережа українських поселень, але не в усіх регіонах одночасно.

У Буджаку перший період за часом найтриваліший. З XIV ст. зафіксована присутність молдован не тільки у письмових джерелах, але й у матеріальних [18]. Після приєднання Буджака до Османської імперії дослідники відмічають численних скотарів-ногайців, існування двохсот кишел [16, с.45-53], про поселення українців не згадують. У XV – XVI ст., зростає кількість православного селянства навколо міст і фортець. Ці райони –

райя – стали найбільш сприятливими для оселення українців-селян, які йшли у найми для виконання різноманітних робіт. Та незахищеність українців, відсутність підтримки з боку місцевої влади і населення не сприяли налагодженню власного господарства, облаштуванню побуту відповідно до усталених українських традицій навіть тоді, коли їх запрошували на поселення. Часто татари продавали переселенців як рабів [5, с.22].

Інша група українців – козаки – потрапляли у Буджак по-різному. У XVI – XVII століттях напади озброєних загонів на турецькі фортеці і ногайські улуси були регулярними. Причому ця регулярність стала настільки інтенсивною, що місцева турецька влада знаходилась у стані постійного очікування несподіваного нападу козаків. З цього приводу турецький мандрівник Евлія Челебі писав: "На протилежному, північному боці ріки Дністер.... де полюють... злополучні руси із країни місцевих козаків" [17,с.25]. "В цю ніч, про яку йде мова, ми зі страхом перед козаками, лишилися сну і відпочинку. Бо в цьому місці знаходиться [ще й] дерев'яне укріплення козаків"[17,с.26]. Неспокій і опасіння відчували в районі Хаджибею і в інших місцях [17,с.26]. Але й козацькі походи не супроводжувались активним сільськогосподарським освоєнням краю, порівняно, наприклад, з порубіжжям степу і лісостепу Буго-Дністровського межиріччя. Та ватаги тих, хто регулярно працював на рибних і соляних промислах, були добре відомі місцевій владі і населенню саме як українці. І таких були тисячі. Достатньо назвати лише деякі відомі дані про чисельність українців. Вони, наприклад, вказують, що 550 осіб прибічників І.Мазепи повернулись з Бессарабії [11,с.675]. З Орликом у Каушанах залишилося 100 або 150 чоловік, а 700 "неробів" розбіглися [13,с.120].

Якась частина цих людей залишалася після походів у степ, інші ставали полоненими і невільниками. У XVI – XVII ст. козаки ще не стали впливовим чинником господарської колонізації Буджака. Їхня чисельність порівняно незначна. Переважна більшість ще не мала родин, облаштовувала свій сезонний, тимчасовий за характером, побут. Вони або розчинялись в іншому етнічному середовищі, або жили окремими професійними колективами, які, наприклад, сезонно займались рибальством чи видобутком солі.

Та з 60-х років XVIII ст. етнічні процеси у Буджаку активізуються. Розпочався черговий етап переструктурування етнічного складу насамперед сільського населення. Потік українців-переселенців значно посилюється після 1775 року з початком переходу запорожців за Дністер і Дунай. У 1776 році колишніх запорожців від Бендер до Дунаю нараховували до 10 000 [4,с.7]. Однак неконтрольоване переселення, відсутність ведення

відповідної офіційної реєстрації вказують, що питання визначення чисельності українців є достатньо проблематичним. Як і раніше, поширеними були і різноманітні форми найму, завдяки використанню яких українці потрапляли до Буджака. Турецькі, болгарські, грецькі купці користувалися послугами українців, чимало яких не поверталися на батьківщину. Види робіт за біографічними відомостями тих часів (наймитування, "погонич у купця", виконання роками різних робіт у ногайців, аргатування – сезонні заробітки на рибних і соляних промислах) не дають підстав для припущення організації розрізненими переселенцями моноетнічних поселень, на відміну від козаків, наприклад, Подністровської паланки. Але чимало і козаків не обтяжували себе проблемами родинного облаштування. 1782 року повідомлялося про колишніх запорозьких козаків, які мешкають у пороблених землянках і харчування мають рибальством [4, с. 11]. Тобто йдеться про вузькоспеціалізований, а не традиційний для українців вид господарської діяльності, для ведення якого достатньо мінімальних побутових потреб, наприклад, жител тимчасового характеру.

Навіть пізніше, на початку XIX ст., з утворенням козацьких формувань, одружених, тобто таких, які мали родини і яких можна розглядати як носіїв традиційної культури, було менше, ніж одружених. В одному із документів зазначається, що в Бессарабії лишилося понад 1300 козаків, з яких, за їхніми власними твердженнями лише 200 мали власне господарство. Всі інші наймитували [4, с. 36].

Отже, сезонні міграції чималої кількості українських селян, які втікали від поміщицького свавілля і наймалися на різноманітні роботи до місцевого сільського населення, козаків на рибні і соляні промисли, і зрештою, полонені, частина яких залишалася на постійне проживання не завершувались, принаймні у першій половині XVIII ст. формуванням мережі українських поселень як основи становлення українського етнокультурного комплексу, адаптованого до природних умов Буджака, специфіки полікультурного середовища.

Історична ситуація в Нижньому Подунав'ї в кінці XVIII – на початку XIX ст. сприяла концентрації українців в цьому регіоні. Відомості про українські поселення в кінці XIX – на початку XX ст. стислі за обсягом, але конкретні за змістом. Одна з таких інформацій свідчить про те, що після 1804 року, коли стало дозволено українським козакам селитися у Буджаку, помітно зросло переселення за Дністер і Дунай населення, у тому числі і дівчат, які мали на меті одруження. Причому кількість переселенців була значною, якщо вважати, що тільки за Дунаєм під опікою Задунайської січі в кінці XIX – на початку XX ст. нараховують від п'ятнадцяти до

двадцяти тисяч осіб [3,с.55]. Ще одним опосередкованим свідченням є відомості про переселення селян із Курської губернії на землі поблизу озера Китай, де вже оселилися українці [1,с.18].

Про чисельне домінування українців серед інших доводять такі опосередковані свідчення. У складі Усть-Дунайського Буджацького козацького війська на початку XIX ст. знаходилось: 73% українців, 10,5% – росіян, 6% – поляків, 4,3% – молдован і волохів, 2,3% – болгар [4,с.34]. Слід додати, що вибір центрів формування козацького війська – Кілія і Галац – не випадковий, адже значна кількість українців на той час зосереджувалась саме у Нижньому Подунав'ї.

Відсутність належного обліку населення значно ускладнює з'ясування специфіки раннього етапу масового заселення українцями Буджака і Нижнього Подунав'я. До цього потрібно додати ще й достатньо високий ступінь внутрішньої міграції особливо під час воєнних дій. За приклад можна навести міграції під час російсько-турецької війни 1806 – 1812 рр., коли у придунайські землі прибули переселенці з різних регіонів України, а чимало місцевих мешканців подались за Дунай [7;12,с.53-60]. Міграційні процеси посилювали і переміщення заробітчан, зокрема на сезонні роботи. До того ж, переписи населення на той час не ставили завдання визначення етнічної приналежності. Тому не варто дивуватися відсутності об'єктивної статистики. А. О. Скальковський вважав, що в середині XVIII ст. у Бессарабії знаходилось близько 10 тис. українців [15,с.211], а через півстоліття лише у Придунав'ї на рубежі XVIII – XIX ст. А.Д. Бачинський нараховує щоправда українсько-російського населення до 20 тис. осіб [2,с.327].

Початок XIX ст., особливо період війни 1806 – 1812 років, виявився сприятливим для заселення українцями Нижнього Подунав'я. За матеріалами 1818 року В. М. Кабузан нарахував на цій території лише 24 тис. українців і росіян [10,с.53]. В Акерманському та Ізмаїльському повітах у 1819 р. сільські жителі складали: 17,5% – українці, 34,2% – молдовани, 21,1 % – болгар та гагаузи, 9,1% – росіяни, некрасівці, старообрядці, а вже у 1827 р.: 19,4% – українці, 33,5% – молдовани, 22,7% – болгар та гагаузи, 9,4 % – росіяни. У 1897 р. зміни національного складу незначні: 20,8% – українці, 30,5% – молдовани, 18,2 % – болгар та гагаузи, 8,6% – росіяни [5, с.102; 8].

Найбільш активна фаза переселення українців припадає на пізніший час, коли у 1812 році за Бухарестською мирною угодою Буджак відійшов до володінь Російської імперії. З цього часу міграція українців значно посилюється, засновуються і стрімко зростають сільські поселення

українців. З'являються навіть спеціальні проекти. Так, за загальновідомим проектом 1824 року "Про влаштування в Бессарабській області 20 тис. казенних селян з внутрішніх губерній" передбачалось переселення тисяч селян із Чернігівської, Полтавської, Харківської, Таврійської та інших губерній.

Показовим документом для розуміння рівня організації сільської громади, функціонування села як господарської та соціальної системи, динаміки етнічного складу населення є списки селян-парафіян у вигляді церковних відомостей [14]. Прикметно, що ранні відомості про чисельність українського населення відносяться до придунайських сіл: 1814 рік – село Комишівка, 1816 рік – село Першотравневе, 1817 – села Броска, Вилкове, Кислиця, Приморське, Соф'яни, Струмок, Трудове, Шабо, Шевченкове, Широке. Найбільш ранні поселення українців зосереджуються в Нижньому Подунав'ї не випадково. У кінці XVIII – на початку XIX ст. саме тут сконцентрувалось чимало переселенців, чисельність яких зросла у зв'язку з оголошенням про створення Усть-Дунайського Буджацького козацького війська.

Розвиток традиційної культури певною мірою залежав від типу поселень за етнічним складом. Вони поділяються на моноетнічні, біетнічні, полінаціональні. Наслідки зовнішнього впливу на розвиток традиційної культури у моноетнічних українських селах значно менший, ніж у біетнічних і тим більш у селах з полінаціональним складом. Натомість зростання чисельності моноетнічного населення забезпечувало стабільний розвиток традиційної культури. Статистика свідчить про стійку позитивну динаміку чисельності у моноетнічних селах. Так у селі Плахтіївка станом на 1842 рік нараховувалось 142 господарства, 568 чоловіків, 496 жінок. У 1859 році кількість господарств зросла до 209, державних поселян стало 1617 осіб (838 чоловіків, 772 жінки) [14, с. 72].

У селі Ройлянка станом на 1859 рік було 108 господарств, 435 чоловіків і 391 осіб жіночої статі. За 10 років (1869) кількість господарств у селі збільшується до 186, а поселян до 1339 осіб (746 чоловіків і 593 осіб жінок). В кінці XIX – на поч. XX ст. в селі, згідно статистичних даних, значилось 2300 осіб [14, с. 72].

Статистикою на 1817 рік село Широке зафіксоване як українське, де проживало 12 українців. У 1827 році кількість українців досягла 73 осіб, за церковною відомістю 1832 року в селі існувало 41 господарство, 180 осіб чоловічої статі і 143 жіночої, в 1839 році – 90 господарств, 363 особи чоловічої статі і 268 жіночої. У 1842 році кількість господарств збільшується до 92, осіб чоловічої статі до 369, жіночої до 290, у 1859 році кількість

господарств досягає 125, осіб чоловічої статі – 502, жіночої – 494. Станом на 1889 рік господарств було 206, осіб чоловічої статі – 825, жіночої – 753. За наступні 10 років (1899) кількість господарств зросла до 253, мешканці ідентифікуються як українці ("поселяни малоросійської нації"): 1023 осіб чоловічої статі і 948 жіночої. У 1909 році господарств "парафіян-малорос-іян" стає 295, осіб чоловічої статі 1181, жіночої також 1181 [14, с. 74].

У селі Шевченкове за статистичними даними у 1817 році проживало 135 українців, за церковними відомостями 1821 року – 61 господарство, 150 осіб чоловічої статі і 106 – жіночої, у 1827 – 616. За церковними відомостями 1861 року кількість господарств збільшується до 103, осіб чоловічої статі – 412, жіночої – 389. У 1878 році число господарств українців (у цій відомості вказана національність) збільшилась до 126, а мешканців до 1113 (507 чоловіків і 496 жінок). У 1888 році господарств українців 210, 843 особи чоловічої статі, 804 – жіночої. Тенденція збільшення кількості господарств і українського населення зберігається у 1891, 1899, 1910, 1916 роках (Табл. 1) [14, с. 73-74].

Табл.1.

Рік	Кількість господарств	Національність	Кількість осіб чоловічої статі	Кількість осіб жіночої статі	Разом
1891	215	українці	863	822	
1899	310	українці	1241	1156	2397
1910	450	українці	1425	1358	2783

* За даними Бутовича В.Н. українців в селі в кінці XIX на початку XX ст. нараховувалось 3000 (Неточність з даними церковних відомостей незначна, якщо враховувати, що наводяться дані кількості парафіян тільки селянських господарств) осіб [6].

Ще виразнішою спостерігається демографічна ситуація в козацьких поселеннях. У станиці Старокозаче станом на 1842 рік було 202 господарства простих козаків, 810 осіб чоловічої статі і 842 – жіночої. У 1859 році значилось 183 господарства козаків, 732 чоловіків і 681 жінок. За три роки (1862) кількість господарств майже не змінилась (186), а населення помітно збільшилось – 745 чоловіків і 706 жінок. В кінці XIX – на поч. XX ст. чисельність українського населення в селі складала 4050 осіб [14, с. 72]. У козацькій станиці Білолісся станом на 1832 рік існувало 64 господарства, 257 чоловіків і 217 жінок. У відомості місцевої Покровської церкви за 1842 рік значиться 112 господарств парафіян – козаків Новоросійського козацького війська, 449 чоловіків і 454 жінки. У 1859 році значиться 142 господарства парафіян – козаків. Чоловіків записано 571 особа, жінок – 539. Згідно церковної відомості за 1871 рік в селі було 217 господарств

державних селян, в них проживали 868 осіб чоловічої статі, 821 – жіночої. На кінець XIX – початок XX ст. українців у Білоліссі нараховувалось 4300 осіб [14, с.65].

Чимало сіл у Буджаку є біетнічними чи полінаціональними. Більшість із них україно-молдовські. Такі села поділялися на дві частини, майже порівну, або молдовани в українських селах селилися на одній вулиці чи кутку.

Однакові чи майже однакові за чисельністю громади розвивалися, зберігаючи свою ідентичність. За статистичними даними у селі Нерушай на 1817 рік українців зафіксовано 192 особи, молдован – 139. У 1832 році нараховувалось 82 господарства, 349 осіб чоловічої статі і 284 – жіночої. За церковними відомостями 1842 року в селі було 98 селянських господарств, 392 особи чоловічої статі і 281 – жіночої. У 1862 році господарств стало 108, населення складало 805 осіб (432 чоловіків, 373 жінки). Біетнічний склад населення залишався стабільним і на кінець XIX – початок XX ст. в селі було 1665 українців і 1223 молдован [14, с.71].

Чисельна перевага однієї із громад з часом зростала і, зрештою, призводила до асиміляції українців чи молдован. За даними В.Н. Кабузана на 1817 рік в селі Кислиці проживало 376 мешканців, з яких 237 українців і 131 молдован. За десять років населення збільшилось до 829 (701 українців і 115 молдован). Демографічна ситуація у наступні десятиліття значно погіршується. У церковних відомостях за 1861 рік в селі існувало 98 господарств, 395 мешканців чоловічої статі і 380 – жіночої. Наступне десятиліття також характеризується зменшенням кількості населення. У 1878 році існувало 58 господарств і всього 393 мешканця (233 чоловіків і 160 жінок). Прикметно, що з цього року вказується національний склад (українці і молдовани), однак у статистиці такий розподіл не зафіксований. Протягом наступних трьох років кількість населення зростає. У 1881 році кількість господарств становить 123. Крім українців і молдован, представники інших національностей не згадуються. Всього мешканців 986 (494 чоловіків і 492 жінок). В кінці XIX – на початку XX ст. із 1912 сільчан українців нараховувалось 1544, молдован – 340 [14, с.68].

Інший приклад. Село Дмитрівка за переказами старожилів, занотованими 1939 року, засноване 1840 року некрасівцями, які жили тут до 1865 року, а потім переселились до Акерманського і Бендерського повітів. Після некрасівців тут осіли молдовани з сіл Єпурени, Готешти (в районі Кантемир), Токіле-Рэдукань (в районі Леова республіки Молдова). Разом з молдованами селились тут й українці. В наш час село молдавське, хоча на ранніх етапах розвитку було українсько-молдовським. За церковними

відомостями 1832, 1842, 1878, 1881, 1888, 1899 років етнічний склад змінювався. (Табл. 2).

Табл. 2.

Рік	Кількість господарств	Національність	Кількість осіб чоловічої статі	Кількість осіб жіночої статі	Разом
1832	64	«Русські поселення»(некрасівці)	229	187	416
1842	60	парафіяни	240	227	467
1878	101	Україн., молдов.	407	425	832
1881	106	Україн., молдов.	426	424	850
1888	137	Україн., молдов.	557	554	1111
1899	182	Молдовани	729	730	1459

Принаймні священослужителі визнавали поселення біетнічним до 1899 року. З кінця XIX ст., ймовірно, молдавський етнічний компонент став домінуючим і українців серед мешканців Дмитрівки не виділяли, хоча на кінець XIX – початок XX ст. за статистикою молдован було 1265 осіб, а українців всього 170. У 1936 році кількість молдавського населення зростає до 2669 осіб [14,с.67].

Такі ж процеси спостерігаються у селах з багатонаціональним складом населення. Так у селі Дивізії у 1832 році зафіксовано українців, молдован і великоросіян. Господарств – 80, населення -510 мешканців (250 чоловіків і 260 жінок). За невеликий термін кількість населення суттєво збільшується. Станом на 1839 рік господарств зафіксовано 142, населення 569 чоловічої статі і 476 – жіночої. У 1899 році до відомості внесено 367 господарств, 1484 мешканців чоловічої статі і 1456 – жіночої. На кінець XIX – початок XX ст. населення Дивізії складається з українців (3600 осіб) і усього 30 молдован [14,с.67].

Отже, на початку XIX ст. відбувається активне формування мережі українських поселень. Українці стають груповим носієм унікального варіанту етнокультурного комплексу, сформованого на основі адаптації до місцевого природного середовища, своєрідного етнокультурного комплексу, сформованого на основі синтезу традиційної культури переселенців і елементів культури населення етнічних груп, з якими вони взаємодіяли.

У дельті Дунаю, прилеглої до неї території румунської частини Добруджі, формування етнічної групи українців розпочалося з останньої чверті XVIII ст., коли сюди переселилася після 1775 року частина запорозьких козаків, до яких у подальшому приєднувались переселенці з різних регіонів України.

Більшість перших переселенців осіла поблизу Дельти в районі Сеймен і Сулини. Такий вибір (насправді, як показав час, виявився тимчасовим),

продиктований принаймні двома причинами. Перша – присутність у дельті Дунаю некрасівців, які не бажали ділитися з українцями рибними угіддями. По-друге, з точки зору специфіки традиційного господарства, зорієнтованого на землеробство і тваринництво, для українців більш привабливою була степова рівнинна територія, а не плавні з островами. З початку XIX ст. кількість українських переселенців суттєво зростає, відповідно зростає і потреба у розширенні площ землі для землеробсько-тваринницького господарства. Ця обставина відіграла вирішальну роль у зростанні напружності між некрасівцями і козаками, яка згодом переросла у збройний конфлікт 1812 – 1814 років [10, с. 743] і закінчилась витісненням старовірів із Дельти та порубіжних із дельтою Дунаю сіл. Саме у цей час відбувається адаптація традиційного господарства українців у повному обсязі. У кінці XVIII – на початку XIX ст. у Нижньому Подунав'ї формується мережа українських поселень, з традиційною культурою, яка і сьогодні є важливим фактором української ідентичності у цьому полікультурному регіоні.

Кушнір Вячеслав

ФОРМИРОВАНИЕ РЕГИОНАЛЬНЫХ ГРУПП УКРАИНЦЕВ В БУДЖАКЕ, НИЖНЕМ ПОДУНАВЬЕ И ДЕЛЬТЕ ДУНАЯ

В статье рассматривается вопрос о формировании региональных групп украинцев. В дельте Дуная процесс образования сети украинских поселений начался с последней трети XVIII в. В украинской части Нижнего Подунавья сеть поселений формируется с конца XVIII в. – начале XIX в. Фаза более активного заселения Буджака начинается после 1812 года.

Ключевые слова: украинцы, поселения, дельта, Дунай, Нижнее Подунавье, Буджак.

Kushnir Viacheslav

FORMING OF REGIONAL GROUPS OF UKRAINIANS IS IN BUIDZHAK, LOWER DANUBE AND DELTA OF DANUBE

Formation of regional groups of Ukrainians in Buidzhak, the Lower Danube and the Danube delta.

The problem of formation of regional groups of Ukrainians is examined in this article. The process of formation of a Ukrainian settlements network of the Danube delta started in the last third of the 18th c. In the Ukrainian part of the Lower Danube the network of settlements is formed from the end of the 18th c.- beginning of the 19th c. More intensive settlement stage in Budzhak begins after 1812.

Key words: Ukrainians, settlements, delta, the Danube, the Lower Danube, Budzhak.

Джерела та література

1. Анцулов И.А. Аграрные отношения на юге Бессарабии: 1812 – 1870 гг. – Кишинев, 1978.
2. Бачинский А.Д. Основные этапы крестьянско-казацкой колонизации Буджакской степи и низовья Дуная в XVIII- начале XIX вв. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы, 1964 г. – Кишинев, 1966.
3. Бачинський А.Д. Задунайська Січ і заселення Придунайських степів в кінці XVIII – на початку XIX ст. // Историческое краеведение Одесщины.- Вып.1.- Одесса, 1993.
4. Бачинський А.Д., Бачинська О.А. Козацтво на Півдні України. 1775 – 1869.- Одеса, 1995.
5. Бачинська О. Українське населення Придунайських земель. XVIII – XIX ст. (заселення та економічне освоєння). – Одеса, 2002.
6. Бутович В.Н. Материалы для этнографической карты Бессарабской губернии.- К., 1916.
7. Дмитриев П.Г. Народонаселение Молдавии: по материалам переписей 1772-1773, 1774 и 1803 гг. – Кишинев, 1973.
8. Кабузан В.М. Народонаселение Бессарабской области и Левобережных районов Приднестровья: конец XVIII – первая половина XIX в. – Кишинев, 1974. – (Додатки).
9. Кабузан В.М. Чисельність і склад населення південної частини Бессарабії в першій половині XIX с. // УІЖ. – 1968. – № 8.
10. Кондратович Ф. Задунайская Сеч (по местным воспоминаниям и рассказам) // Киевская старина, 1883.-Т.5.- апрель.- Кн.4
11. Костомаров Н. Мазепа и мазепинцы. – С.Пб., 1885.
12. Котенко И.А., Мохов Н.А., Советов П.В. О тенденции роста народонаселения Молдавии в эпоху феодализма // Ученые записки института истории, языка и литературы Молдавского филиала АН СССР. – Т. 6 (серия историческая). – Кишинев, 1957.
13. Кочубинский А. Граф А.И. Остерман и раздел Турции. Из истории восточного вопроса. Война пяти лет 1735-1739). – Одесса, 1899.
14. Кушнір В.Г. Українське населення Буджака за даними Ізмаїльського архіву // Лукомор'я. Археологія, етнологія, історія Північно-Західного Причорномор'я.- Вип.1.- Одеса, 2007.
15. Скальковский А.А. Опыт статистического описания Новороссийского края и Бессарабии: В 2 ч. Т. 1: География, этнография, народонаселение Новороссийского края. – Одесса, 1850.
16. Скальковский А.А. О ногайских татарах, живущих в Таврической губернии // Журнал министерства народного просвещения.- № 11.- 1843.
17. Челебі Евлія. Книга подорожі. Північне Причорномор'я.- Одеса, 1997.
18. Черняков І.Т., Градун Е.Ю., Кушнір В.Г. Хрест з кириличним написом 1369 р. з села Тузла // Праці центру пам'яткознавства.- Вип.9.- Київ, 2006.